Надир ***ИСМАЈЫЛОВ***
педагожи елмләр намизәди, досент

АЗӘРБАЈЧАНЫН КИТАБХАНА - БИБЛИОГРАФИЈА ЕҺТИЈАТЫ: ВӘЗИЈЈӘТИ, ПРОБЛЕМЛӘРИ, ПЕРСПЕКТИВЛӘРИ

XX әсрин сонларында Азәрбајчан халгынын әлдә етдији ән мүһүм наилијјәтләрдән бири онун дөвләт мүстәгиллијинин бәрпасы, милли дөвләт гуручулуғуна башламасыдыр. Азәрбајчан Республикасынын мүстәгил дөвләт кими дүнја бирлијинә гошулмасы просеси әсрләр боју јараныб формалашмыш милли-мә'нәви дәјәрләримиздән даһа сәмәрәли истифадә үчүн имканлар јаратмышдыр.

Халгымызын тәбии, мадди вә мә'нәви сәрвәтләри системиндә 150 милјон нүсхәјә јахын илкин вә икинчи дәрәчәли сәнәдләри әһатә едән китабхана-библиографија еһтијатлары мүһүм јер тутур. Бу сәрвәт әсрләр боју јаранмыш, нәсилләрдән нәсилләрә кәлиб чатмышдыр. Тарихи паралелләрин апарылмасы јолу илә мүәјјән едилир ки, бу сәрвәтин јаранмасы көклү проблемлә- чәмијјәтин арасында игтисади, сосиал, мә'нәви вә онларын нәтичәси кими тәзаһүр едән информасија тәләбатынын өдәнилмәси зәрурәти илә билаваситә әлагәдар олмушдур.

Маһијјәти е'тибарилә Азәрбајчан халгынын милли менталитетинә ујғун елм, тәһсил вә мәдәнијјәт очагларынын јаранмасы вә инкишафы тәшкилати бахымдан республикада китабхана-библиографија еһтијатлары системинин формалашмасы үчүн әсаслы зәмин јаратмышдыр. Һәр шејдән әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан китабхана-библиографија еһтијаты дә-

рин тарихи көкләрә маликдир вә бүтөвлүкдә халгымызын, мә'нәви мәдәнијјәтимизин инкишаф ганунларына әсасән ујғун кәлир.

Азәрбајчанын китабхана-библиографија еһтијаты өлкәнин кеосијаси вәзијјәти, истеһсал үсулу, халгын мә'нәви тәләбатынын инкишафы илә билаваситә шәртләнмишдир.

XIX әсрин икинчи јарысы вә бүтүн XX әср бојунча бу еһтијатлар сәнајенин, елмин, тәһсилин, мәдәнијјәтин вә с. интенсив инкишафы контекстиндә тәкамүл јолу кечмиш вә формалашмышдыр. Бүтүн бунларын нәтичәсидир ки, 80-чи илләрин сонларында әһалинин 57,2 %-и китабхана-библиографија хидмәти илә әһатә олунмушдур.

Китабхана-библиографија еһтијатларынын формалашмасы вә јерләшмәсиндә дикәр амилләрлә јанашы демографик дәјишикликләр мүһүм јер тутур. Чүнки китабханаларын јерләшмәсиндә әһалинин мәскунлашмасы, мәскунлашманын дајаг каркаслары, фикримизчә, һәллеличи рол ојнајыр. Сон 100-150 илдә индики Чәнуби Гафгаз дөвләтләриндә, о чүмләдән Азәрбајчанда баш верән демографик дәјишикликләр, миграсија просесләри игтисади рајонлашма системини јаратмыш вә бу да тәбии олараг китабхана еһтијатларынын јерләшмәси сәвијјәсини мүәјјән етмишдир. Әкәр 1897-чи илдә бүтүнлүкдә Чәнуби Гафгаз өлкәләри әразисиндә 4.524.300 әһали јашамышса, 1920-чи илдә бу рәгәм 5.324.200 нәфәр олмушдур. Һәмин республикаларла мүгајисәдә Азәрбајчанда әһалинин тәбии артымы сүр'әти вә ејни заманда азәрбајчандилли әһалинин өз тарихи торпагларындан - индики Ермәнистандан ајры-ајры дөврләрдә зорла говулмасы әһалинин мәскунлашмасы просесинә тә'сир көстәрмишдир. Беләки, 1863-чү илдә Азәрбајчанын индики әразисинин әһалиси 1.129.900 олмушдурса, 1913-чү илдә бу рәгәм 2.339.000, 1939-чу илдә 3.205.200, 1979-чу илдә 6.028.000 олмушдур. Һал-һазырда исә гејри-рәсми мәнбәләрә көрә әһалинин сајы 8 милјона јахындыр. Демәли, сон 140 илдә Азәрбајчанын әһалиси 7 дәфәјә гәдәр артмышдыр. Мә'лумдур ки, демографик дәјишикликләр мәскунлашманын дајаг каркасларынын чохалмасына вә бу да китабхана-библиографија еһтијатларынын јерләшмәсинә чидди тә'сир көстәрир. Дикәр тәрәфдән, мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинин јүксәлмәси вә әмәјин әрази бөлкүсүнүн дәринләшмәси әһалинин јени вә мүтәрәгги әрази тәшкили формасы олан шәһәр јашајыш мәнтәгәләринин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Шәһәрләр чәмијјәти сосиал-игтисади вә сијаси-

мә'нәви һәјатынын мүһүм урбанизасија мәркәзинә чеврилдиләр. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә 1988-чи илдән артыг әһалинин 54 %-нин шәһәрләрдә јашадығы мәнбәләрдә көстәрилир.[1] Тәбии ки, шәһәрләрин мүһүм сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзләри кими формалашмасы китабхана-библиографија еһтијатларынын ән ири информасија мәркәзләринин бу мәнтәгәләрдә јерләшмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Лакин бу мәсбәт чәһәтләрлә јанашы, шәһәр дахилиндә китабханаларын јерләшмәсиндә уғурсузлуглар да варды. 90-чы илләр әрәфәсиндә Азәрбајчанын әразисинин 46 %-и кәнд јерләриндә јашајырды. 1983-чү илин мә'луматына көрә республикамызын кәнд рајонларында 4.221 јашајыш мәнтәгәси олмушдур. Һалбуки, кәнд јерләриндә чәмиси 3.441 күтләви китабхана мөвчуд олмушдур.[2]

Көрүндүјү кими, кәнд јерләриндә дә әһалијә китабхана-информасија хидмәтинин тәшкилиндә чидди проблемләр вардыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, китабхана-библиографија еһтијатларынын јерләшмәси өлкәнин игтисади рајонлашмасы илә дә билаваситә әлагәдардыр. 80-чи илләрин сонларында Азәрбајчанда артыг 12 ири игтисади рајон јаранмышдыр. Бунлар Бакы-Абшерон, Кәнчә-Газах, Ләнкәран-Астара, Губа-Хачмаз,Дағлыг Ширван, Дүзәнлик Гарабағ, Дағлыг Гарабағ, Муған-Салјан, Аразбоју, Кәлбәчәр-Лачын, Нахчыван Мухтар Республикасы игтисади рајонлары олмушдур. Тәдгигат нәтичәләринә көрә бу игтисади рајонларында да китабхана-библиографија еһтијатларынын јерләшмәси вә истифадәсинин сәмәрәли тәшкилиндән чохлу нөгсанлар мөвчуд олмушдур.

Китабхана-библиографија еһтијатынын әсас компоненти фонд вә охучу һесаб олунур. Мә'лумдур ки, өлкәдә китабхана фондларынын јерләшмәсинин оптималлашдырылмасы билаваситә әһалинин сајы, охучуларын сајы, фондун вә китаб верилишинин һәчми илә мәнтиги шәкилдә әлагәдардыр. Тәдгигатлар көстәрир ки, Азәрбајчан Республикасынын әһалиси кечмиш иттифаг әһалисинин 2,38 %-ни, охучуларынын исә 1,99 %-ни тәшкил етмишдир. Өлкә китабханалары фондунун 1,84 %-и, китаб верилишинин исә орта һесабла 1,98 %-и республика китабханаларынын фондунда олмушдур.[3] Мүвафиг дөврү Күрчүстанла мүгајисә етсәк мә'лум олар ки, бу республикада әһалинин сајы кечмиш иттифаг әһалисинин јалныз 1,89 %-ни тәшкил етдији һалда, охучуларын сајы 2,22 %, фонд 2,21, китаб верилиши исә 1,9 % олмушдур. Демәли, Азәрбајчан Республикасынын әһали-

синин чох олмасына бахмајараг, китабхана фондунун үмуми һәчми охучуларын сајы, китаб верилиши иттифаг көстәричиләриндән, о чүмләдән Күрчүстан Республикасындан да ашағы олмушдур.

Бу просес ејни заманда билик саһәләри, нәшр нөвләри вә нәшр дилләр үзрә фондун тәркиби вә китаб верилишинин ујғунлуг әмсалында да өзүнү көстәрмишдир. Белә ки, фондун билик саһәләри үзрә тәркибинин ујғунлуг әмсалы кечмиш иттифаг үзрә орта һесабла 82,9 % олмушдурса, Азәрбајчанда бу рәгәм 51,5 % тәшкил етмишдир. Фондун нәшр нөвләри үзрә ујғунлуг һәдди исә иттифаг үзрә көстәричидән 19,2 фаиз ашағы олмушдур.

Үмумијјәтлә, республика китабханаларынын фондуну артырмаг зәрурәти /1,1%/ һәлә 80-чи иллрдән апарылан хүсуси тәдгигатларын нәтичәләриндә өз әксини тапмышдыр. Чүнки, китаб тә'минаты өлкә үзрә орта көстәричидән 7 % ашағы олдуғу һалда, фонда мүрачиәт 7 %-и, кәнд тәсәррүфаты әдәбијјатына мүрачиәт гејри-профил китабханаларында орта иттифаг көстәричисиндән 3 дәфә јүксәк олмушдур.

Техника үзрә әдәбијјата мүрачиәт мүвафиг орта көстәричиләрдән 5 дәфә, милли дилдә әдәбијјата мүрачиәт 4,4 дәфә, харичи дилләрдә олан әдәбијјата тәләбат исә 4,2 дәфә ашағы олмушдур.

Мәдәнијјәт Назирлији китабханаларда елми-тәбии әдәбијјат фондунун 8 %, техники әдәбијјатын 6 %, кәнд тәсәррүфаты әдәдбијјатыны 6 %, бәдии әдәбијјатын 48 %, инчәсәнәт вә идман үзрә әдәбијјатын 6,5 %, сосиал-сијаси әдәбијјатын 22 % тәшкил етмәли олдуғу һалда, Азәрбајчанда бу рәгәм елми-тәбии әдәбијјат үзрә 3,8 %, техники әдәбијјат үзрә 2,8 %, кәнд тәсәррүфаты әдәбијјаты үзрә 4,9 %, инчәсәнәт үзрә 3%, бәдии әдәбијјат үзрә 54 %, сосиал-сијаси әдәбијјат үзрә исә 14 % олмушдур.

Хүсуси әдәбијјатда китабхана еһтијатынын тәркиб һиссәләриндән бири дә китабханаларарасы абономент / КАА/ һесаб олунур. Азәрбајчанда КАА-нын јаранмасы вә инкишафы саһәсиндә республика сәвијјәли китабханалар мүәјјән наилијјәтләр әлдә етмишдир. КАА гејд едилән китабханаларын фәалијјәтинин әсас истигамәтләриндән биринә чеврилмишдир. Хидмәтин бу үсулунун јаранмасынын әсасында конкрет китабхананын реал информасија тәләбатынын өз фондундан истифадә етмәклә өдәјә билмәмәси дурур.

Апарылан тәдгигатлар көстәрир ки, 80-чи илләрдә Азәрбај-

чан үзрә үмуми охучуларын 2,26 %-и, китаб верилишинин 3,38 %-и КАА-нын пајына дүшмүшдү. Кечмиш Иттифаг үзрә КАА васитәсилә алынан материаллар 43 %, көндәрилән материаллар исә 11 % тәшкил етдији һалда, Азәрбајчан Республикасы үзрә мүвафиг олараг 2 % вә 1 % олмушдур.[4]

Көрүндүјү кими, республикадан КАА үзрә китабханаларын ишинин сәмәрәли тәшкили, онларын даһа чох китабханаларла ишинин әлагәләндирилмәси зәрурәти мејдана кәлир.

Азәрбајчанын библиографик еһтијат системи зәнкин тарихә вә мүрәккәб гурулуша маликдир. Бу сосиал институтун сәнәд коммуникасијалары системиндә әсас вәзифәси илкин сәнәдләрдән истифадә тәшкили, фәаллашдырылмасы, оптималлашдырылмасы вә нәтичә е'тибарилә чәмијјәтин информасија тәләбатынын өдәнилмәсинә тә'сир көстәрмәкдән ибарәтдир. Бу системи китабханаларын сораг-библиографија апараты, фундаментал библиографик васитләр, гејри-мүстәгил нәшр формалары, мәнбәәләр, икинчи дәрәчәли информасијанын дашыјычылары, библиографик кадрлары вә с. дахилдир.

Библиографик еһтијатларын мүстәгил тәркиб һиссәси вә дикәр мәнбәләрин јаранмасынын әсас базасы дөвләт библиографик көстәричиләр системи һесаб олунур. Бурада белә бир факты гејд етмәк јеринә дүшәр ки, Азәрбајчанда дөвләт библиографијасынын системинин јаранмасы вә инкишафы совет һакимијјәти дөврүнә тәсадүф едир вә харичи өлкә мүтәхәссисләри мүгајисәдә бу системин даһа долғун олдуғуну, ичиндә мөвчуд олдуғу, фәалијјәт көстәрдији тоталитар чәмијјәтин вә дөвләтин наилијјәти һесаб едирдиләр. Белә ки, Республика Дөвләт Китаб Палатасы интенсив фәалијјәт көстәрдији 70 илә јахын дөврдә Азәрбајчанын чап мәһсулунун тохунулмаз архивини јаратмыш, дөвләт библиографик көстәричиләр системини формалашдырмыш, Азәрбајчан китабынын репертуарынын јарадылмасы истигамәтиндә хејли иш көрмүшдүр. Лакин, бу күн бејнәлхалг библиографик әмәкдашлығын јеканә әсас субјекти ола биләчәек Китаб Палатасы малијјә чатышмамазлығы сәбәбиндән өз әввәлки функсијаларыны белә лајигинчә јеринә јетирә билмир.

Азәрбајчанда библиографик еһтијатын формалашмасы вә истифадәсинин тәшкилиндән Азәрбајчан Республикасы Елмләр Академијасынын Мәркәзи Елми Китабханасынын шәбәкәсинин, М.Ф.Ахундов адына Милли Китабхананын, Республика Елми-Тибб Китабханасынын вә шәбәкәсинин, Республика Елми-Техники Китабханасы вә шәбәкәсинин, Республика аграр-сәна-

јә комплекси китабхана шәбәкәсинин, тәһсил системи китабхана шәбәкәсинин, ајры-ајры саһә үзрә алим вә мүтәхәссисләримизин вә башгаларынын фәалијјәтини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Тәкчә белә бир факты гејд едәк ки, Республика Елмләр Академијасы Мәркәзи Елми Китабханасы фәалијјәти дөврүндә 200-дән артыг мүхтәлиф истигамәтли мүстәгил нәшр формалы библиографик васитәләр тәртиб етмиш вә охучуларын истифадәсинә вермишдир. Республика Елми-Тибии Китабханасы исә 1946-90-чы илләрдә тәбабәтин мүхтәлиф саһәләринә даир 70-дән чох ири һәчмли библиографик вәсаит чап етмәклә јанашы, Азәрбајчанын библиографијасынын гызыл фондуна дахил олан милли тәбабәт әдәбијјатынын репертуарыны јаратмышдыр. Белә бир репертуары мүвафиг елми мүәссисә вә китабханалар бирликдә Азәрбајчан нефти үзрә дә чап етдирмишдир. Илк рүшејмләрини тәзкирәләрдән алан вә һазырда саһәви библиографијанын ән интенсив инкишаф едән голу олан әдәби библиографија үзрә индијәдәк 100-ә јахын елми көмәкчи вә төвсијјә характерли көстәричи чап олунмушдур.[5]

Азәрбајчанда библиографик еһтијатын динамиклијинин тә'мин едилмәси, онун сәмәрәли фәалијјәт көстәрмәси, бир тәрәфдән ганунверичилик сәвијјәсиндә сосиал институтлар системинда онун јеринин мүәјјән едилмәсинин, республика сәвијјәсиндә јени технолокијанын тәтбиги илә информасија банкынын јарадылмасында мөвчуд сәрвәтдән дүзкүн истифадә едилмәсини, дикәр тәрәфдән өлкә мигјасында бу саһәдә фәалијјәт көстәрән информасија органларыны фәалијјәтинин әлагәләндирилмәси вә узлашдырылмасыны тәләб едир.

Башга сөзлә, милли библиографија консепсијамыз китабхана-библиографија еһтијатларынын формалашмасы ән'әнәләрә, мүвафиг саһә үзрә мүасир дүнјада кедән глобал дәјишиклик вә реаллыглара, үмумбәшәри вә милли дәјәрләрә сөјкәнмәли вә башлыча стратежи вәзифәнин - дүнја информасија базарына чыхмағы тә'мин етмәлидир.

Китабхана-библиографија еһтијатлары комплексиндә систем јарадан компонент ихтисаслы китабханачы-библиограф кадрларын сајы вә тәркиби һесаб олунур. Бу амил әһалијә китабхана-информасија хидмәтинин сәвијјәсини јүксәлтмәјә әсаслы тәкСир көстәрир. Кечмиш советләр бирлијиндә әһалинин һәр 10 мин нәфәринә дүшән китабхана ишчиләринин оптимал сајынын 14-15 олдуғун гејд етмәк лазымдыр. Азәрбајчанда исә әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 12 китабхана ишчиси дүшмүш, китаб верилиши исә 107,3 мин нүсхә тәшкил етмишдир.

Һәлә 1991-чи илин мәКлуматына көрә Русија Федерасијасында 119,5 мин китабханада 267,5 мин китабхана ишчиси вар иди. АБШ-да исә мүвафиг олараг китабханаларын сајы 43,7 мин, ишчиләрин сајы исә 307,6 мин олмушдур.[6]

Көрүндүјү кими, Русијада китабханаларын сајы АБШ-дан 2,7 дәфә чохдур. Лакин, Русијада һәр китабханаја орта һесабла 2,2 ишчи дүшүрсә, АБШ үзрә 7 ишчи дүшүр. Русијада китабхана ишчәиләринин тәһсил сәвијјәси /али ихтисас тәһсилләр 17 % тәшкил едир/. АБШ-дан кәскин шәкилдә фәргләнир. Белә ки, АБШ-да китабханачылыг макистри диплому илә ишләјәнләр 60,5 %, китабханачылыг доктору диплому илә ишләјәнләр исә 4,2 % тәшкил едир.

Бу бахымдан Азәрбајчадакын вәзијјәтә нәзәр јетирсәк мә'лум олур ки, Республикада әһалинин китабхана-библиографија хидмәти илә әһатә олунмасы сәвијјәси исә 57,2 % тәшкилетмишдир. Өлкә үзрә али ихтисас тәһсилли ишчиләр јалныз 18 %, орта ихтисас тәһсилли ишчиләр исә 53 % тәшкил етдији һалда, республикада бу саһәдә вәзијјәт иттифаг көстәричиләриндән хејли ашағы олмушдур. Бүтүн мөвчуд еһтијатлардан истифадәнин фәаллашдырылмасы республикада јүксәк ихтисаслы китабханачы-библиограф кадрларын һазырлығынын кәмијјәт вә кејфијјәтчә јахшылашдырылмасыны тәләб едир. Бу һәр шејдән әввәл, дүнја информасија ахынындан баш ачмағы бачаран јени типли мүтәхәссисләрин һазырланмасыны нәзәрдә тутур.

Китабхана -библиографија еһтијатларынын әсас тәркиб һиссәләриндән бири дә мадди-техники базанын тәшкилидир. Гејд етмәк лазымдыр ки, XX әсрдә Азәрбајчанда китабхана шәбәкәләринин јаранмасы, формалашмасы просеси баш вермишдир. Бу бахымдан 60-80-чи илләр хүсуси бир мәрһәлә тәшкил едир. Республика сәвијјәли ири китабханаларын јени хүсуси лајиһәләр үзрә тикилмиш биналарын көчүрүлмәси, МКС-ләрин јаранмасы, Азәрбајчанын шәһәр вә кәндләриндә биртипли китабхана биналарынын јаранмасы, онларын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси мәһз бу дөврә тәсадүф едир.

Бәһс едилән дөврләрдә ејни заманда китабхана ишинин мадди-техники вәзијјәтинин әсас көстәричиси олан адамбашына дүшән китабхана хидмәти үзрә малијјә еһтијатлары да /манатла/ Совет Иттифагы үзрә олан үмуми көстәричиләрдән Азәрбајчанда һәмишә јүксәк олмушдур. Беәл ки, әкәр бу рәгәм 1980-чи илдә Азәрбајчан үзрә 2,34 манат, 1988-чи илдә 3,97 манат ол-

мушдурса, Иттифаг үзрә мүвафиг илләрдә 2,29 манат вә 3,09 манат тәшкил етмишдир. Лакин бу рәгәм Инкилтәрә үзрә 7,2 фунт стерлинг тәшкил етмишдир.[7]

Азәрбајҹан Республикасында китабхана-библиографија еһтијатларынын формалашмасы, јерләшмәси вә сәмәрәли истифадә јолларынын мүәјјән едилмәси комплекс проблемдир вә тәбии ки,

бир мәгаләдә бу проблемин бүтүн аспектләрини тәһлил етмәк мүмкүн дејилдир. Она көрә дә проблемин көклү һәлли Азәрбајҹанын милли китабхана-библиографија, елми-техники информасија сијасәтинә даир консепсијанын јарадылмасы, онун мәрһәлә-мәрһәлә, елми ҹәһәтдән әсасландырылмыш техноложи ардыҹыллыгла һәјата кечирилмәсини нәзәрдә тутур. Јалныз бу јолла кетмәклә дүнја информасија еһтијатларындан Азәрбајҹан вәтәндашлары, республикамызын информасија еһтијатларындан дүнја бирлији өлкәләри вәтәндашлары азад сурәтдә истифадә едә биләр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Меһрәлијев Е. Г., Әјјубов Н.Һ., Садыгов М.О. Азәрбајҹан ССР-дә әһалинин мәскунлашмасы мәсәләләри. -Б., 1988. - с.40.

2. Хәләфов А.А. Азәрбајҹанда китабхана ишинин мәркәзләшдирилмәсинин бә'зи јекунлары вә тәкмилләшдирилмәси мәсәләләри // Азәрбајҹанда китабхана ишинин мәркәзләшдирилмәси мәсәләләри: /Елми әсәрләрин мөвзу мәҹмуәси/. -Б., 1986. -С.17.

3. Темпы и пропорции развития библиотечных ресурсов в крупных регионах страны. - М., 1986. -С. 10-117.

4. Јенә орада

5. Хәләфов Ә.Т. Азәрбајҹан әдәби библиографијасы 70-ҹи илдә // Совет Азәрбајҹанында библиографијашүнаслыг вә китабшүнаслығын наилијјәтләри: /Елми әсәрләрин мөвзу мәҹмуәси/. -Б.,1990. -С. 12-19.

6. Соколов А.В.6 Афанесьева Л.Н. Сколько и каких библиотекарей нужно России? // НТБ СССР. - 1991. N 11. -С. 3-11.

7. Колегаева С.Д. Финансирование массовых библиотек // Сов. библиотековедение. - 1991. -N 1. - С. 6-7.